

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 18 • ערב סוכות תשפ"א

ענף עץ אבות:

שלושה הדסים כנגד שלושה אבות

א. דרשות חז"ל על ארבעת המינים

מצות ארבעת המינים חביבה על ישראל, וכנראה חביבות זו הביאה את חכמינו ז"ל לדרוש את ארבעת מרכיביה – אתרוג, לולב, הדס וערבה – כמשל וסמל לכמה דברים ועניינים: להקב"ה, לעם ישראל, לארבעה אבות, לארבע אמהות, לשכבת הלומדים ובעלי ההלכה, לארבעה איברים חשובים בגופו של אדם, ולארבע מלכויות¹.

קיצורים:

ויקרא רבה = מדרש ויקרא רבה: ע"פ כתיב וידי הגניזה, עם חילופי נוסחאות, הערות וביאורים,

מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשיג-תשכ

מחזור סוכות = מחזור סוכות שמיני עצרת ושמינת תורה: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת ד'

גולדשמידט וי' פרנקל, ירושלים תשמא

משנת ר' אליעזר = מדרש משנת רבי אליעזר או מדרש שלשים ושתים מדות, מהדורת ה"ג ענלאו, ניויורק

תרצד

סטל, נהגו ישראל - סוכות = ספרי: נהגו ישראל: עיונים וביאורים בתולדות המנהג וההלכה - חג הסוכות,

ירושלים תשפ

1 כל ההקבלות המדרשיות הן בויקרא רבה, ל ט-יב, עמ' תשו-תשי, תשיא-תשיב, וההקבלה המדרשית האחרונה (סמל לארבע מלכויות) היא במדרש בראשית רבתי, פרשת תולדות, מהדורת ח' אלבק, ירושלים תש, עמ' 104. בנוסף לכך, במשנת ר' אליעזר, פרשה ה, עמ' 101-106, נדרש בכמה וכמה אופנים **מספר המינים** שבמצוה כרומז לענייני ארבעה שונים, כמו: "ארבעה מינים שבלולב, כנגד ארבעה דורות שעשו

דרשות אלו דורשות לעניינן את המכלול כולו – את כל ארבעת המינים – על-פי הקשים ודימויים לשוניים, או על-פי נתונים הבוטניים של ארבעת המינים². אבל באחת הפעמים, חלק מן הדרשה מבוסס על כמות הפריטים שיש ליטול מארבעת המינים:

‘פרי עץ הדר’, זה סנהדרי גדולה שלישראל, שהידרם הקב”ה בשיבה טובה, שנאמר (ויקרא יט לב): ‘מפני שיבה תקום’.

‘כפות תמרים’, אלו תלמידי חכמים שכופין את עצמן ללמוד תורה אלו מאלו.

‘ענף עץ אבות’, אלו שלש שורות שלתלמידים שיושבין לפנייהם.

‘וערבי נחל’, אלו שני סופרי הדיינין שעומדין לפנייהם, אחד מימין ואחד משמאל, וכותבין דברי המזכים ודברי המחייבים³.

כאן דרשת ‘ענף עץ עבות’ כרומזת לשלוש שורות התלמידים שלפני הסנהדרין ודרשת ‘ערבי נחל’ על שני הסופרים שבצידי הדיינים, מבוססות על שיטת רבי ישמעאל במספר הפריטים שיש ליטול מן ההדס והערבה: “רבי ישמעאל אומר: שלשה הדסים ושתי ערבות, לולב אחד, ואתרוג אחד”⁴, שלא כדעת רבי עקיבא הסובר, שגם מן ההדס והערבה יש ליטול ענף אחד בלבד⁵.

דרשה אחרת על ‘ענף עץ עבות’, שכפי הנראה גם היא מיוסדת על מספר הפריטים שיש ליטול מן ההדס לשיטת רבי ישמעאל, אינה מצויה במקורות חז”ל שבידנו אלא אך ורק

במצרים ועלו” (שם, פרשה ה, עמ’ 101), ודרשות אלו אינן נוגעות לענייננו, שאינן דורשות את מרכיבי המצוה אלא רק את סכומם הכולל של המרכיבים.

2 מקצת מהדרשות שבמקורות שנרשמו לעיל, הערה 1, הם על-פי הקשים ודימויים לשוניים, ומקצת מבוססות על נתונים הבוטניים של ארבעת המינים, ואציג כאן דרשה אחת מכל סוג (כדי להקל על הקורא הדגשתי את מובאות המקרא המתייחסות לפריטי ארבעת המינים):

‘פרי עץ הדר’, זה הקב”ה, שכתוב בו (תהלים קד א): ‘הוד והדר לבשת’. ‘כפות תמרים’, זה הקב”ה, שכתוב בו (שם צב יג): ‘צדיק כתמר יפרח’. ‘ענף עץ עבות’, זה הקב”ה, דכתיב ביה (זכריה א ח): ‘הוא עומד בין ההדסים’. ‘וערבי נחל’, זה הקב”ה, דכתיב ביה (תהלים סח ה): ‘סולו לרוכב בערבות ביה שמו’ (ויקרא רבה, ל ט, עמ’ תשז).

כאן כל הדרשות הן מכוח הקשים לשוניים: “פרי עץ הדר” < “הוד והדר לבשת”; “כפות תמרים” < “צדיק כתמר יפרח”, וכן הלאה. אבל כאמור, לעתים נדרשו ארבעת המינים על-פי נתונים הבוטניים, כמו:

‘פרי עץ הדר’, זו שרה, שהידרה הקב”ה בשיבה טובה, שנאמר (בראשית יח יא): ‘אברהם ושרה זקנים’. ‘כפות תמרים’, זו רבקה, מה תמרה זו, יש בה אוכל ויש בה עוקצין, כך העמידה רבקה צדיק ורשע. ‘ענף עץ עבות’, זו לאה, מה הדס זה רחוש בעלין, כך היתה לאה רחושה בבנים. ‘וערבי נחל’, זו רחל, מה ערבה זו כמושה לפני שלושה המינין, כך רחל מתה לפני אחותה (ויקרא רבה, ל י, עמ’ תשח).

כל הדרשות שבקטע זה, להוציא את הדרשה הראשונה (‘פרי עץ הדר’ = שרה), מבוססות על נתונים הבוטניים של ארבעת המינים.

3 ויקרא רבה, ל יא, עמ’ תשט.

4 משנת סוכה, ג ד.

5 משנת סוכה, שם.

ביצירותיהם של פייטנים ארצישראליים קדומים ומקורות מאוחרים יותר, ואת עניינה של דרשה זו נברר במאמר הנוכחי.

ב. שלושה הדסים כנגד שלושה אבות בפיוטי הקלירי

דרשה זו רואה בשלושת ההדסים סמל לשלושה אבות – אברהם יצחק ויעקב – והיא מופיעה לראשונה בפייטנותו של ר' אלעזר בירבי קליר, מגדולי הפייטנים הארצישראליים שפעל בתחילת המאה השביעית. בדרך כלל הוא מקביל את ההדסים לשלושה אבות כחלק מהקבלת כל סכומי ארבעת המינים לעניינים אחרים, אך יש שהוא מזכיר את הקבלת ההדסים לאבות באופן מנותק משאר המינים. והנה דבריו:

[1] סילוק 'אקחה בראשון לאחרון וראשון':

בְּמוֹ לְהֵלֵל / בְּזֶמֶר וְהֵלֵל / בְּיוֹם וְלֹא בְּלֵיל / לְאִין לְפָנָיו לֵיל

בְּלוּלֵב אֶחָד / וְאַתְרוּג אֶחָד / לֵי אֶחָד / וְשִׁמוּ אֶחָד

בְּעֶרְבוֹת שְׁתֵּים / בְּאֻמָּהוֹת שְׁתֵּים / וּכְמַעוּפּוֹת שְׁתֵּים

בְּעֵבֹת שְׁלֹשָׁה / בְּאֻבּוֹת שְׁלֹשָׁה / וּכְמַקְדִּישֵׁי שְׁלֹשָׁה

5 בְּאֻדּוֹת אַרְבַּע / בְּכַבְעוֹת אַרְבַּע / וּכְחִיּוֹת אַרְבַּע / וּכְנָפִים אַרְבַּע⁶.

ביאור: 1 במו: בארבעת המינים. ביום ולא בליל: ראה ויקרא רבה, ל ח, עמ' תשז: "וְלִקְחָתֶם לָכֶם בְּיוֹם הָרִאשׁוֹן (ויקרא כג מ), ביום ולא בלילה". לאין לפניו ליל: כינוי להקב"ה, על-שום תהלים קלט יב: "גַּם חֶשֶׁךְ לֹא יִחְשֹׁךְ מִנֶּךָ, וְלִילָה כִּיֹּם יֵאִיר". 2 ליי אחד ושמו אחד: זכריה יד ט, בשינוי קל. 3 כאמהות שתיים: בלהה וזלפה, שיצאו מהן מקצת השבטים; והלשון על-פי בראשית לא לג: "וּבְאֵהֶל שְׁתֵּי הָאֻמָּהוֹת". ובפירוש הפיוטים, כת"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 305 (מתכ"י: F356), דף 40א: "כאמהות שתיים: רחל ולאה". וכמעופפות שתיים: שתי כנפי השרף בהן הוא מעופף; על-פי ישעיה ו ב: "וּבְשְׁתֵּים יְעוֹפֵף". 4 בעבות שלשה: בשלושה הדסים. כאבות שלשה: אברהם יצחק ויעקב. וכמקדישי שלשה: המלאכים האומרים קדושה משולשת: "קדוש, קדוש, קדוש, יי צבאות מלא כל הארץ כבודו" (ישעיה ו ג). 5 באגדות ארבע: בארבעת המינים האגודים יחדיו (ראה ספרי: נהגו ישראל - סוכות, עמ' נא ואילך). כגבעות ארבע: כארבע אמהות, הנמשלות לגבעות. וכך במשנת ר' אליעזר, פרשה ה, עמ' 102, שארבעת המינים הם "כנגד ... ארבע אמהות". ועל דימוי האמהות לגבעות, ראה מכילתא דר' ישמעאל, פרשת בשלח, מסכתא דעמלק פרשה א, מהדורת ח"ש הורוויץ וי"א רבי, פרנקפורט ענ"מ תרצא, עמ' 179: "על ראש הגבעה" (שמות יז ט)... 'ראש' אלו מעשה אבות, 'הגבעה' אלו מעשה אמהות". וכחיות ארבע: ארבע חיות נושאות הכסא; עי' יחזקאל א ה ואילך. וכנפים ארבע: ולהן ארבע כנפים; עי' יחזקאל שם פסוק ו.

כל סכומי ארבעת המינים הוקבלו בפיוט זה לעניינים שונים: לולב אחד ואתרוג אחד, כנגד

6 סילוק 'אקחה בראשון לאחרון וראשון' (מהקרובה 'אימתי בחיל כפור'), מחזור סוכות, עמ' 106.

הקב"ה היחיד ששמו אחד; שתי ערבות, כנגד שתי אמהות ושתי כנפי השרפים; ושלושה הדסים כנגד הקדושה המשולשת וכנגד שלושת האבות. וכך נהג הקלירי בפיוט נוסף, אלא ששם – בשונה מהפיוט האחרון – לא נדרשה יחידותו של הלולב, ואצטט את דבריו הנוגעים להדסים ולערבות:

[2] פיוט 'אקחה פרי עץ הדר':

יְפִי שְׁלוֹשׁ הַדְּסִים / בְּהוֹד טַעַם אֲשִׁים / לְצַג בֵּין הַהֲדָסִים
רְעוּלִים וְגַם מְתוּקִים / אֲשֶׁנָּה כְּחֶק מְצוּקִים / לְחַכּוֹ מִמֶּתְקִים
בְּעֲנַפֵּי עֵץ עֲבוֹת / שְׁעוּרִים לְבֵית אָבוֹת / אֲאָסוּר חֶג בְּעֲבוֹת.
יֵשֶׁר פָּאָר עֲרֵבוֹת / בְּמוֹ עוֹ לְהֵרְבוֹת / לְרוֹכֵב בְּעֲרֵבוֹת
קְצוּבוֹת בְּדֵי שְׁתִּים / כְּמוֹ עֲפִיפוֹת שְׁתִּים / וּמִצְעוֹת בֵּינֵתִים
יַעֲוֹרוֹת בְּאִבֵּי הַנַּחַל / לְהַעֲרִיב בָּם מַחַל / לִיעֲרִי רְתוּמִי גַחַל.⁷

ביאור: 1 יפי שלוש הדסים: שלושת ההדסים הנאים. בהוד טעם אשים: 'הוד טעם' ביאורו טעם מלא הוד, טעם נאה; ו'טעם' הוא צו, מצוה (על-פי הארמית, ש'טעם' הוא צו מלכותי, כמו בדניאל ג י). ושיעור הצלעית: אשים (את ההדסים) בהתאם למצוה ההדורה. לצג בין ההדסים: לכבוד הקב"ה, עלי-שום זכריה א ח: "וְהוּא עֹמֵד בֵּין הַהֲדָסִים". | 2 רעולים: את המינים שטעמם מר, כאילו הם מלאי רעל, והם הדס וערבה. וגם מתוקים: וגם את המינים שטעמם מתוק, הם אתרוג ולולב. אשוח: אטול בשווה, אאגוד יחד. כחק מצוקים: כציווי עוסקי התורה, החכמים, כדי ש"הן מכפרים אלו על אלו" (ויקרא רבה, ל יב, עמ' תשי; וראה שם, עמ' תשט-תשי, בנוגע לטעמם המר או המתוק של ארבעת המינים). וכינוי 'מצוקים' לעוסקי התורה הוא על-פי משנת ר' אליעזר, פרשה יב, עמ' 236, ש"מִצְקֵי אֶרֶץ" (שמ"א ב ח) הם עוסקי התורה. לחכו ממתקים: להקב"ה. והכינוי עלי-שום שיה"ש ה טז. | 3 בענפי עץ עבות: הדסים. שעורים לבית אבות: ששיעורים (מספרם) כשלושת האבות. אאסור חג בעבות: על-פי תהלים קיח כז: "אֶסְרוּ חֶג בְּעֲבֹתֵי". ושיעור הטור: בענפי הדסים שמנינם כשלושה אבות, 'אאסור חג בעבות' - אחוג את החג. | 4 ישר פאר ערבות: הערבות המפוארות והישרות, היינו הכשרות. במו: עמם, באחיותם כחלק מארבעת המינים. עו להרבות: על-פי תהלים סח לה: "תִּגְנוּ עוֹ לְאַלְהִים". לרוכב בערבות: להקב"ה, עלי-שום תהלים סח ה. | 5 קצובות: סכומן. בדי שתיים: שני בדי ערבה. כמו עפיפות שתיים: כדוגמת שתי כנפי השרפים בהן הם מעופפים. עי' ישעיהו ב: "וּבִשְׁתֵּים יְעוֹפֵף". ומצעות בינתים: סך שתי ערבות ממוצע בין הלולב היחידאי לשלושה ההדסים. | 6 יעורות: הערבות צומחות כמו יער. באבי הנחל: בשתילי הנחל. והלשון על-פי שיה"ש ו יא. להעריב במ מחל: להמתיק עמם מחילה. ודורש את "עֲרֵבֵי נַחַל" מלשון עריבות ומתיקות, כמו: "וְעֲרֵבָה לִי מִנַּחַת יְהוָה" (מלאכי ג ד). ליערי רתומי גחל: לאלו שחטאם נמשל לגחלי עצי רותם ("יערי" משמש כאן במשמע של עצים), והם מדברי לשון הרע, עי' ירושלמי, פאה א א, דף טז ע"א; תנ"ב, מצורע, ה.

7 פיוט 'אקחה פרי עץ הדר' (מהקדושה 'אימתי בחיל כפור'), מחזור סוכות, עמ' 104.

מפורש כאן, שענפי ההדסים שיעורם כ'בית אבות', כמניין האבות - שלושה; זה כנגד זה. והנה היקרות נוספת להקבלת ההדסים לשלושת האבות בפייטנותו של הקלירי: [3] סילוק 'כי אקח מועד':

וַיֵּנִיחַ רוֹכֵב עֲרֻבוֹת / וַיַּחַן בְּתוֹךְ מַעְלוֹת עֲרֻבוֹת
בְּצֶדֶק קִיחַת שְׁתֵּי עֲרֻבוֹת.

וְאַתָּה מִרְכַּבוֹת אֲלָפִי רַבּוֹת / לַעֲמֹד בֵּין הַדְּסֵי עֲבוֹת
בְּצֶדֶק שְׁלֹשֶׁת אָבוֹת.

5 וַיֵּרוֹם כֶּסֶּא מִיָּחֵד / וַיֵּשֶׁב עִם זִקְנֵי גוֹי אֶחָד
אוֹגְדֵי לוֹלֵב אֶחָד / וּמַעֲמִיתִים בָּם אֶתְרוֹג אֶחָד.

וַיֵּאֲתִיו בְּנֵי אָבוֹת שְׁלֹשָׁה / הַיְּחוּסִים אִם מְשֻׁלָּשָׁה
יֹתֵר מִקּוֹרְאֵי קְדוֹשׁ שְׁלֹשָׁה.

וַיַּעֲרֹב לוֹ שֵׁיחַ אֲמוּנִים / הַמַּהְלִילִים בְּאַרְבַּעַת מִיָּנִים
10 מֵאַרְבַּעַת חַיּוֹת מְרַבְּעֵי פָּנִים⁸.

ביאור: 1 **רוכב ערבות:** הקב"ה, על-שום תהלים סח ה: "סלו לרכב בערבות". **ויחן בתוך מעלות ערבות:** ויחנה, ישרה, במעלות הצדיקים. | 2 **בצדק:** בזכות. **קיחת שתי ערבות:** מצות ארבעת המינים שבכללה שתי ערבות. | 3 **ואתה מרכבות אלפי רבבות:** הקב"ה יבוא מהמונם של המלאכים (המכונים 'אלפי רבבות', על-שום תהלים סח יח). והצלעית על-פי דברים לג ב: "וְאַתָּה מִרְכַּבְּתָּ קֶדֶשׁ". **לעמוד בין הדסי עבות:** לעמוד בין הצדיקים הנמשלים להדסים, על-פי זכריה א ח, ומדרשו בבבלי, סנהדרין צג ע"א. | 4 **בצדק שלשת אבות:** בזכות שלושת האבות. | 5 **וירום כסא מיוחד:** יתרומם ויתנשא הקב"ה, המיוחד בכסאו. **וישב עם זקני גוי אחד:** ישב עם זקני עם ישראל (על-שום שמ"ב ז כג: "כִּי־שִׁוְרָאֵל גּוֹי אֶחָד בְּאֶרֶץ") לדון את הגויים. ראה תנחומא, שמות, כט: "עתידי הקב"ה להעמיד את זקני ישראל כגורן והוא יושב בראש כולם כאב בית דין, ודנין את אומות העולם...". | 6 **אוגדי לולב אחד:** האוגדים את הלולב היחיד עם שאר המינים. **ומעמיתים:** מדבקים, מצרפים; מלשון 'עמיתו' (ויקרא ה כא). **בם:** אליהם, אל הלולב ומיניו. **אתרוג אחד:** את האתרוג האחד. | 7 **ויאתיו:** ויבואו. **בני אבות שלושה:** ישראל, צאצאי שלושת האבות. **היחוסים אם משלשה:** שייחוסם משולש - כהנים, לויים וישראלים. | 8 **יותר מקוראי קדוש שלשה:** החשובים יותר מהמלאכים הקוראים 'קדוש' שלוש פעמים (עי' ישעיה ו ג). | 9 **ויערב לו:** להקב"ה. **שיח אמונים:** תפילת ישראל; על-שום ישעיה כו ב: "גוֹי צְדִיק שֶׁמֶר אֲמִנִים". **המהללים בארבעת מינים:** המהללים באוחזם את ארבעת המינים, ואולי כוונתו לאמירת ההלל. | 10 **מארבע חיות:** נושאות הכסא; עי' יחזקאל א ה ואילך. **מורבעי פנים:** על-פי יחזקאל שם פסוק ו: "וְאַרְבַּעָה פָּנִים לְאַחַת".

במחרוזת הראשונה (טורים 1-2) מקביל הפייטן את שתי הערבות אל רקיע ערבות; במחרוזת

8 סילוק 'כי אקח מועד' (מהקרבנה 'ארחץ בנקיון כפות'), מחזור סוכות, עמ' 133-134.

השלישית (טורים 5-6) מקביל הפייטן את הלולב והאתרוג היחידאיים להקב"ה היחיד ולישראל 'גוי אחד'; במחזרות האחרונה (טורים 9-10) הוא זוקק את "ארבעת המינים" ל"ארבע חיות" המרכבה⁹; ואילו להדסים מיוחד פייטנו שתי מחזרות: במחזרות הרביעית (טורים 7-8) הם נזכרים ברמז דק, באמצעות פירוט עניינים הוהים למינינם (שלושה) שאחד מהם הוא כינוי ישראל כ"בני אבות שלושה", ופרט זה מבוסס כמסתבר על הקבלת מספר ההדסים לשלושה אבות, המופיעה – בהתבטאות גלויה יותר – במחזרות השנייה (טורים 4-3), בה מבקש הפייטן, שבזכות **שלושה אבות** ישרה הקב"ה שכינתו בין הצדיקים, המכונים **"הדסי עבות"**.

והנה איזכור מרומז נוסף בפיוט אחר של הקלירי:
[4] יוצר 'אכתיר זר תהלה':

קִיחַת עֶנְף עֵץ עֲבוֹת

אֲאָסוֹר בְּעֲבוֹת

לְמַבִּיט בְּרִית אֲבוֹת¹⁰.

ביאור: 1 **קִיחַת**: לקיחת. **ענף עץ עבות**: ההדסים. | 2 **אאסור בעבות**: אקשור בעבות, בחבל. שמצוה לאגוד את ארבעת המינים, ראה: בבלי, סוכה לג ע"א. | 3 **למביט ברית אבות**: להקב"ה המביט וזוכר את בריתו עם האבות. והלשון על-פי תהלים עד כ ("הִבֵּט לְבְרִית") בצירוף דברים ד לא ("וְלֹא יִשְׁכַּח אֶת בְּרִית אֲבֹתֶיךָ").

הפייטן מכנה את הקב"ה **"לְמַבִּיט בְּרִית אֲבוֹת"** דווקא במחזרות העוסקות בהדסים, מפני רעיון הקבלת שלושת ההדסים לשלושת האבות. ובדיוק כך נהג פייטן ארצישראלי נוסף, אנונימי, מסביבות זמנו של הקלירי:

9 הקבלת או זיקת ארבעת המינים לארבע חיות הקודש מופיעה – בנוסף לפיוט הנכוח – ביצירות פייטניות אחרות של הקלירי או של פייטנים קדומים אחרים, ובדרך כלל עם הקבלות 'דבועות' אחרות: (א) סילוק 'אקחה בראשון לאחרון וראשון' לקלירי (=לעיל, פיוט [1]): **"בְּאַגְדוֹת אֲרָבֶע / מְגַבְעוֹת אֲרָבֶע / וּכְחִיּוֹת אֲרָבֶע / וּכְנִפֵּים אֲרָבֶע"**. (ב) פיוט קדושה 'חיות ארבע אשר כס עומסות' לקלירי: **"חִיּוֹת אֲרָבֶע אֲשֶׁר כֵּס עוֹמְסוֹת / בְּכִנְפֵים בְּכַנְפֵים בְּרֻבֻע מִקְּחִסוֹת / גְּמֻלָּם אֲקַחְהָ אֲנִי רֻבֻע עֲשׂוֹת / דְּשָׁאִים בָּם לֹאֵל לְנִשְׁאוֹת"** (מחזור סוכות, עמ' 160). (ג) יוצר 'אכתיר זר תהלה', לקלירי או לפייטן אחר בן זמנו: **"צִדְתִּי אֲרָבֶע / בְּמִסְפֵּר רֹבֵע / לִחַן עַל אֲרָבֶע"** (מחזור סוכות, עמ' 81, ועל מחבר הפיוט, ראה ספרי: נהגו ישראל – סוכות, עמ' 83). כלומר: אגדתי את ארבעת המינים כנגד ארבע מחנות ישראל ('מספר רובע') ולכבוד הקב"ה החונה על ארבע החיות. (ד) קרובת יח 'בסוכה אשען' לר' יהושע הכהן: **"וְלִמָּה לִי לִלְבֵּב מְרָבֵע / כִּי הֵם מִסְפֵּר רֹבֵע / שְׁתֵּלִי גְבְעוֹת אֲרָבֶע / לֵכֵן יִשְׁאוּ טִיעוֹת אֲרָבֶע / וְכֵן יִהְיוּ לְרֹבֵע חַיִּית אֲרָבֶע"** (מ' בארי, שבעה פיוטים לר' יהושע הכהן: הדפסה ראשונה, ההדרה, ביאור ומבואות על-פי כתבי-יד מן הגניזה, ע"מ, 'ירושלים תשעט, עמ' 83). (ה) יוצר 'אאמירך אדון מיוחד' לר' חזותא בירבי אברהם (=להלן, ליד הערה 22): **"וְהִרְתָּ לְגִינִי אֲרָבֶע / וְזִמְנָה אֲגָדוֹת אֲרָבֶע / מְמִסְפֵּר רֹבֵע //** זָכַר לְגְבְעוֹת אֲרָבֶע / וְזִקְנִי לְחִיּוֹת אֲרָבֶע / וּכְנִפֵּיהֶן אֲרָבֶע".

10 יוצר 'אכתיר זר תהלה', מחזור סוכות, עמ' 82.

[5] מערבית ‘אתלונן בצל מחורב’:

בְּעֵנְפֵי עֲרֻבוֹת / נְהַלֵּל לְרוֹכֵב בְּעֲרֻבוֹת

מִבֵּית בְּרִית אָבוֹת / בְּנוֹה בֵּיתוֹ נְהַלְלֵנוּ בְּעֻבוֹת¹¹.

ביאור: 1 **בענפי ערבות**: בארבעת המינים שיש בהם ענפי ערבות. **נהלל**: אולי הכוונה להלל, הנאמר באחיות ארבעת המינים. **לרוכב בערבות**: להקב"ה, על-שום תהלים סח ה. | 2 **מבית ברית אבות**: הקב"ה, המביט וזוכר את בריתו עם האבות. **בנוה ביתו**: בבית המקדש, ששם עיקר קיום מצות ארבעת המינים (עי' משנת סוכה, ג יב). **נהללנו בעבות**: נהלל את הקב"ה בארבעת המינים שיש בהם 'עבות', הדסים.

שוב נתכנה הקב"ה "מִבֵּית בְּרִית אָבוֹת" דווקא בטור המדבר בהדסים, ומסתבר שהדבר נובע מהקבלת מספר ההדסים לשלושה אבות.

ג. ביצירות פייטניות מאוחרות יותר

אחרי הקלירי מופיע הרעיון אצל פייטנים אחרים, וכפי הנראה, חלקם הושפעו ממנו בוודאות. [6] יוצר 'אאמירך אדון מיוחד' לר' חדותא בירבי אברהם (איטליה, המאה התשיעית):

הוֹרִית לָנוּ עַל יְדֵי שְׁלֹשָׁה / הִלֹּל נְעִימוֹתֶיךָ לְפִלְשָׁה / בְּהַדְסִים שְׁלֹשָׁה

הוֹד קוֹמַתָם טַפְחִים שְׁלֹשָׁה / הָיִית מְנַעֲנָעִים בָּהֶם בְּקֶדְשָׁה / זָכַר לְאָבוֹת שְׁלֹשָׁה¹².

ביאור חלקי (ביאור מלא יבוא להלן בסמוך, ליד הערה 22): 1 **הורית**: לימדת. **על ידי שלשה**: על ידי משה, אהרן ומרים, שעל ידם ניתנה תורה. **נעימותיך**: לשון שיר. **לפלשה**: לגלות, לפרס. | 2 **הוד קומתם טפחים שלשה**: יפי קומתם של ההדסים הוא שלושה טפחים.

לנאמר כאן, גם **מניין** ההדסים וגם **קומתם** (שלושה טפחים) הם "זכר לאבות שלושה". וככל הנראה, גם רב סעדיה גאון הכיר את רעיון הקבלת סך ההדסים לשלושה אבות, והוא ריחף נגד עיניו בשעה שפייט את הטורים הבאים:

[7] הושענא 'ענה איומים בעוז:

עֲנֵה קֶהְלִיךָ בָּאִים בְּצֶדֶקֶת אָבוֹת

רְצֵם בְּעֵנְף עֵץ עֻבוֹת¹³.

ביאור: 1 **קהלך**: קהל ישראל. **בצדקת**: בזכות. | 2 **רצם**: תרצה ותחפוץ בהם. **בענף עץ עבות**: בשעה שמקיימים את מצות נטילת לולב, שיש בה 'ענף עץ עבות', הדסים.

11 מערבית 'אתלונן בצל מחורב', סדור תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, ויניציאה רפג, דף שצט ע"א. זהותו של מחבר הפיוט אינה ידועה, ולדברי אברהם לוין (במכתב פרטי מיום ה בתשרי תשפא), מסתבר שמדובר בפייטן ארצישראלי מסביבות זמנו של הקלירי, כי פיוטנו הוא חלק מסדרת מעריבים לימים טובים ראשונים הקבועה בכל מנהגי רומניא ומחזורי רומא כתבייד וכמעט כולם מופיעים בגניזה ואינם חתומים, ולפיכך הסדרה כולה בחזקת קדמות, מארץ ישראל בסביבות זמנו של הקלירי.

12 יוצר 'אאמירך אדון מיוחד', נדפס אצל: מ' זולאי, 'פיוטים חדשים לר' חדותא', בספרו: ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנו, עמ' 267 (בצירוף תיקונו).

הפייטן פונה לבורא בבקשה: ענה לקהלך הבאים ומתחננים בזכות שלושת אבות, ותרצם בשעה שהם מקיימים את מצות “ענף עץ אבות” (נטילת לולב). ומסתבר שכריכת ‘אבות’ ב’עבות’ היא בעקבות הקבלת מספר ההדסים לאבות.

ואם נשוב לאיטליה או ביוזטיון, הנה היקרות נוספת לכריכת ‘אבות’ עם ‘עבות’, מיצירה פייטנית אחרת שלא נודעה זהות מחברה:

[8] מערבית ‘אשירה נא שיר לידידי’:

תרבץ נטעי אבות עץ עבות נוטלת¹⁴.

כלומר: ישראל שהם נטיעתם של אבות שהושקו והוזלפו (‘תרבץ’), היינו צמחו וגדלו, נוטלים ‘עץ עבות’.

ד. ירושלמי?

מסתבר שכל הפייטנים שהזכירו במפורש או ברמיזה את הקבלת מספר ההדסים לשלושה אבות שאבו – במישרין או בעקיפין – מפייטנותו של ר’ אלעזר בירבי קליר, שהוא כאמור, הראשון שהביא הקבלה זו וגם חזר עליה כמה פעמים¹⁵. אך מניין נטל הקלירי הקבלה דרשנית זו? האם מקורו בדרשת חז”ל אבודה, שאפשר והיא מיוסדת על המרת עי”ן באל”ף – “ענף עץ אבות” (וחילופי אל”ף-עי”ן מצויים במדרשים הארצישראליים)¹⁶, או שהקלירי הוציא את הדבר מדעתו הרחבה, כמו דרשות אחרות שדרש בעצמו ושילב ביצירותיו שיש

13 הושענא ‘ענה איומים בעוז’, סדור רב סעדיה גאון, מהדורת ש’ אסף ואחרים, ירושלים תשא, עמ’ שצד.

14 מערבית ‘אשירה נא שיר לידידי’, מחזור סוכות, עמ’ 62. הפייטן הוא ר’ יעקב, שלא נודע מי הוא, ופיוטו התקבל במחזורי אשכנז צרפת ורומניא, ראה: מחזור סוכות, מבוא, עמ’ כט.

15 לכך שלפעמים נטלו פייטנים את דברי האגדות לא מן המקורות החז”ליים אלא מפייטנים שקדמו להם, גם בשעה שהמקורות החז”ליים ידועים ומוכרים, ראה: ע’ פליישר, “מבטלי” עשרת הדיברות – בפיוט, במדרש ובתרגום, תרביץ, סו (תשנז), עמ’ 61 הערה 9, ועמ’ 90.

16 הנה כמה דוגמאות: (א) תוספתא, שבת, ח כח: “מנין למי האף שהוא משקה? שנאמר: ‘ועפעפיו יזלו מים’.” וצ”ל: “ועפעפיו יזלו מים”, נירירוק תשכב, עמ’ 124. ו”נראה דדריש מלת ‘ועפעפיו’ – ‘ואף אפינו’, בחילוף עי”ן באל”ף” (ר’ שלמה העדני, מלאכת שלמה, מכשירין ו ד). (ב) שמות רבה, א כה: “ותלך העלמה” (שמות ב ח), למה קראה הכתוב ‘עלמה’ שהלכה בזריות. וכנראה דורש את ‘עלמה’ מלשון ‘אלם’, חזק ותקיפות. עי’ מתנות כהונה וחידושי רש”י לשמות רבה שם. וכך גם להיפך, ודרשו את האל”ף לעי”ן, כמו: (ג) בראשית רבה, ע ט ד, עמ’ 939: “בוא יבוא ברינה נושא אלומותי” (תהלים קכו ו), היידי ליה אתי טעין עולמי ועולמתי. כלומר: דרש ‘אלומותי’ – ‘עלומותי’, בחילוף עי”ן באל”ף” (מתנות כהונה, שם). (ד) תנ”כ, בלק, יז: “וישא משלו ויאמר: מן ארם ינחני בלק מלך מואב...” מן ארם, עם רם של מעלן הייתי, והורידני בלק מן כבודי. כלומר: ‘ארם’ נדרש ‘ערם’, בעי”ן, היינו: ‘ערם’ על חילופי אל”ף-עי”ן או עי”ן-אל”ף בפייטנות הארצישראלית הקדומה, ראה: י’ עציון, קדושתאות הדותהו לכ”כ משמרות הכהונה ולשונן, ע”ד, באר”שבע תשעז, עמ’ 137-140; ב’ לפלר ומ’ רנד, “אלה אכלה”: קדושתא לשביעי של פסח (יום ויושע) לר’ אלעזר בירבי קליר, דבר תקווה: מחקרים בשירה ובפיוט מוגשים לפרופ’ בנימין ברי”ת (מסורת הפיוט, ה-1), בעריכת א’ חזן וא’ שמידמן, רמת גן תשעז, עמ’ 152.

ביניהן כמה וכמה הקבלות מספריות¹⁷. בשלב זה אין בידי להכריע בשאלה זו, וכך או כך, ברבות הימים שולבה הקבלה דרשנית זו בתוך מאמר שיוחס לתלמוד הירושלמי! כן כותב ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי (ראבי"ה; אשכנז, ד'תתק-תתקפ, 1140-1220):

ירושלמי: 'פרי עץ הדר' אחד, כנגד 'אלוהינו אחד' (ע"פ דברים ו ד); 'כף' אחד, כנגד 'ישראל גוי אחד' (דה"א יז כא). 'ענף עץ עבות' שלשה, כנגד שלשה אבות. 'וערבי נחל' שנים, כנגד שני לוחות הברית¹⁸.

קטע ירושלמי זה, שאפשר והוא מצוטט בחלקו גם בפירוש פיוטים קדום¹⁹, אינו לפנינו בתלמוד הירושלמי ולא בשום חיבור חז"לי אחר, וככל הנראה, מקורו – כקטעי ירושלמי אחרים המופיעים בחיבורי בני אשכנז מהמאה השתים-עשרה וראשית המאה השלוש-עשרה ואינם בתלמוד הירושלמי – ב'ספר ירושלמי', טופס של תלמוד ירושלמי שהובלעו בו קטעים מן התלמוד הבבלי וחיבורי הגאונים²⁰.

שלוש מההקבלות הדרשניות שהובאו ב'ירושלמי' זה מצויות, במפורז, בפיוטיו של ר' אלעזר בירבי קליר שהובאו לעיל:

(1) אתרוג אחד = הקב"ה אחד, נזכר או נרמז בפיוטים 1, 3;

(2) לולב אחד = 'ישראל גוי אחד', נרמז בפיוט 3;

(3) שלושה הדסים = שלושה אבות, מופיע בכל הפיוטים שהובאו כאן;

ואילו ההקבלה הרביעית: שתי ערבות = שני לוחות הברית, אינה מופיעה באף פיוט קלירי,

17 ראה: ש' אליצור, 'מבית מדרש של פייטנינו הקדומים', דרך אגדה, יב (תשעג), עמ' 264-289; הנ"ל, 'מסורות מדרש אבודות המשוקעות בפיוטים' (בדפוס).

18 ספר ראבי"ה, ב, סוכה סי' תרעג, מהדורת הרב ד' דבליצקי, בני-ברק תשסה, עמ' רנד.

19 בפירוש פיוטים אשכנזי מהמאה השלוש-עשרה, כת"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית ebr. 305 (מתכ"י: F356), דף 39, נתפרש הטור: 'קָעַנְפִי עֵץ עֲבוֹת / שְׁעוּרִים לְבֵית אֲבוֹת' (מהפיוט הקלירי 'אקחה פרי עץ הדר' = לעיל, פיוט [2]), באופן כזה: "בענפי עץ עבות: זה הדס. שעורים לבית אבות: כמו ששנינו: 'וענפי עץ עבות', כאבות העולם שהם שלשה". וכנראה נתכוון המפרש לקטע המדרשי שהובא בספר ראבי"ה בשם 'ירושלמי'.

ושמא קטע 'ירושלמי' זה – בסגנון מורחב מעט – נודע גם לר' משה ב"ר יקותיאל מן האדומים מרומא, הכותב: "ולמה מהדרין להקב"ה בלולב אחד? כנגד 'ישראל גוי אחד'; עבות שלושה, כנגד אברהם יצחק ויעקב; ערבי נחל שנים, כנגד שני כרובים, ויש אומרים: כנגד תורה שבכתב ותורה שבעל פה, ויש אומרים: כנגד שני לוחות" (ספר התדיר, סימן מג [הלכות לולב], מהדורת הרב מ"ה הכהן בלוי, ניו-יורק תשנב, עמ' רסז). החיבור נכתב סביבות השנים ה'קלג-קנ, 1373-1390. ראה: י' יודלוב, 'המחזור כמנהג בני רומא, שונציני-קזאלימירי רמ"ו [1485-1486]', ישרון, כד [תשעא], עמ' תתקד-תתקטו). כפי הנראה יש כאן השמטה מחמת הדומות, וצ"ל: "למה מהדרין להקב"ה בלולב אחד? כנגד 'אלוהינו אחד'; ולמה אתרוג אחד, כנגד 'ישראל גוי אחד'. או באופן אחר: "למה מהדרין להקב"ה בלולב אחד? כנגד 'ישראל גוי אחד'; [ואתרוג אחד, כנגד 'אלוהינו אחד']". כך או כך, תוכן הדברים וזה לקטע ה'ירושלמי' שהביא ראבי"ה, חוץ מתוספת הקבלות חדשות לשתי הערבות (כנגד שני כרובים ושתי תורות) ואולי גם הפיכת ההקבלות של הלולב והאתרוג, אם נקבל את הצעת ההשלמה הראשונה.

שהפייטן הקפיד להקביל את שתי הערבות לעניינים מספריים אחרים – ל'אמהות שתי' (פיוט 1) ולשתי כנפי השרפים (פיוטים 1, 2) ²¹ – או להקב"ה ה'רוכב' ברקיע ערבות (פיוטים 2, 3). לעומת זאת, כל ההקבלות כולן, כולל זו הרביעית, מופיעות **ובמרוכז**, ביוצר 'אממירך' אדון מיוחד' לר' חדותא בירבי אברהם:

אממירך אדון מיוחד / אהלך כמפי צעיר ורב יחד / בלולב אחד

אמנת לעם מיוחד / אמונה אמן לקבל יחד / באתרוג אחד

בעומסי מוראך מיוחד / בכנ נעמית זה וזה יחד / ליי אחד ושמו אחד

בריותך בראת מיוחד / בהלך גרך בכל העולם יחד / ויהי ערב ויהי בקר יום אחד. קדוש.

5 **גדול אתה ואין לך שני / גדלך אביע בלשוני / בלקיחת יום ראשון ויום שני**

גאה רכובך במעופפים בשמים / גלפת בכתב לחות שנים / לטעון ערבות שתיים

דומים עליה לשפתיים / דובבים, לכפר על בטוי שפתיים / להעמיתם כאמהות שתיים

דברת ונעשו מלאכים בשני / דהרתם ברקיע אישוני / ויהי ערב ויהי בקר יום שני. קדוש.

הורית לנו על ידי שלשה / הלול נעמיותך לפלשה / בהדסים שלשה

10 **הוד קומתם טפחים שלשה / היות מנענעים בהם בקדשה / זכר לאבות שלשה**

ותערץ ותקדש בסם בקדשה / ותתהדר ותתפאר בשלשה / כמקדישי שלשה

ובאור גן אשר נטעתה קדושי / ועד להכניס להאיר גוי קדושי / כויהי ערב ויהי בקר יום שלישי. קדוש.

זהרתי לניני ארבע / זמון אגדות ארבע / כמספר רובע

זכר לגבעות ארבע / זקוק לחיות ארבע / וכנפיהן ארבע

15 **חסן כף תומר בארבע / חפוי בתוך אשלים כקבע / קומתו טפחים ארבע**

חצבת מאורות ברביעי / חוסן ארבע תקופות לרבעי / ויהי ערב ויהי בקר יום רביעי. קדוש ²².

ביאור: 1 **אממירך:** אנשאר; כמו "את יי האמרת היום" (דברים כו יז). **אדון מיוחד:** הקב"ה,

שמייחדים את שמו. 2 **אמנת:** לימדת וחניכת. **לעם מיוחד:** לעם ישראל. **אמונה אמן לקבל**

יחד: לקבל את התורה בלב אחד. **אמונה אמן:** התורה, על-שום משלי ח ל: "ואהיה אצלך

20 את הכינוי 'ספר ירושלמי' טבע א' אפסוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצח, עמ' 275-277; ושם ספרות נוספת בנושא. שרידים ראשונים מטופס תלמוד ירושלמי כזה פרסם 'זוסמן', שרידי ירושלמי - כת"י אשכנזי: לקראת פתרון חידת 'ספר ירושלמי', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר יב (כב), תשנ"ד, עמ' 1-120; וראה גם: הנ"ל, "ירושלמי כתב יד אשכנזי" ו'ספר ירושלמי', תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 37-63.

21 השווה גם פיוט 'אשלים נטלים ונטענים', מקדושתא לסוכות 'אל במעשיו שמח' לפייטן קלאסי אנונימי: "שלושה הדסים שתי ערבות / כבשתיים יעופף ערבות" (מאגרים; ושם תוארך הפיוט למאה השביעית). כלומר: מצות 'שתי ערבות' עריבה על הקב"ה כשירת המלאכים, עליהם נאמר (ישעיה ו ב): "זבשתיים יעופף". ויש כאן רמזיה עקיפה לזיקת שתי ערבות לשתי כנפי החיות.

22 זולאי, פיוטים חדשים לר' חדותא (לעיל, הערה 12), עמ' 267-268.

אָמון, הנדרש על התורה (בראשית רבה, ח ב, עמ' 57, ועוד הרבה); והלשון על-פי ישעיה כה א. | 3 בעומסי מוראך מִיָּחַד: בקהל עומסי עול יראתך. נעמית: נחבר, נצרף; לשון עֲמִיתוֹ (ויקרא ה כא). זה לזה: אתרוג ללולב. ליי אחד ושמו אחד: זכריה יד ט, בשינוי קל. | 4 בהלך נרך בכל העולם יחד: האור שנברא ביום הראשון לבריאה (עי' בראשית א ג). ויהי ערב ויהי בקר יום אחד: בראשית א ה. | 5 גדול אתה ואין לך שני: על-פי תהלים פו י (פִּי גָדוֹל אֶתָּה... לְבַדְּךָ) וקהלת ד ח (יֵשׁ אֶחָד וְאֵין שְׁנִי). אביע: אדבר, אומר. בלקיחת יום ראשון: על-פי ויקרא כג מ: וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן, פְּרִי עֵץ הָדָר... ויום שני: יום טוב שני של גלויות, הנחשב לספקו של 'ביום הראשון', שהפייטן פעל בחוצה-לארץ; ראה: ע' פליישר, 'חדותה(!)', איטליה, יג-טו (ספר זכרון ליוסף ברוך סרמוניטה), תשסא, עמ' כז. | 6 גאה: הקב"ה; על-שום שמות טו א: "פִּי גָאָה גָאָה". במעופפים בשתים: בשרפים, עליהם נאמר: וּבִשְׂתִים יִעֹפֵף (ישעיה ו ב). גלפת: חקקת. גלפת בכתב לוחות שנים: על-פי שמות כד יב: "לַחַת הָאֶבֶן... אֲשֶׁר כָּתַבְתִּי". לטעון: ליטול באגד הלולב. | 7 דומים עליה לשפתים דובבים: עלי הערבות דומים לשפתיים, הדובבות ומדברות. לכפר על בטוי שפתים: השווה תנ"ב, אמור, כח: "והערבה דומה לשפתים". אך ליתא שם או במדרשים אחרים שהערבה מכפרת על חטא שבשפתיים, אלא רק בפיוטים ארצישראליים קדומים, וכתבתי בעניין במקומו. להעמיתם: לחברם, לשון עֲמִיתוֹ (ויקרא ה כא). היינו, לצרף את הערבות לשאר המינים. כאמהות שתיים: בלהה וזלפה, שיצאו מהן מקצת השבטים; והלשון על-פי בראשית לא לג: וּבִאֶהֱלִי שְׁתֵּי הָאֵמֹתָה. | 8 דברת ונעשו: על-פי תהלים לג ו: "בְּדַבֵּר יִי שְׁמַיִם נַעֲשׂוּ". דברת ונעשו מלאכים בשני: בראשית רבה, ג ח, עמ' 24: "בשני נבראו המלאכים". דהרתם: לשון גדולה ורוממות; ראה: מ' זולאי, 'עיוני לשון בפיוטי יוני', בספרו: ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנו, עמ' 467-469. ברקיע אישוני: ברקיע החזק, והוא מ'אשון' הארמי, שהוא לשון חזק (ראה: M. Sokoloff, A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine period, Ramat-Gan 1992, p. 78), כלומר: בשמים ה"חֲזָקִים כְּפֶאֱי מוֹצָק" (איוב לו יח). ושיעור הצלעית: הקב"ה גידל ורומם את המלאכים ברקיע. אפשר גם ש'דהרתם' הוא במשמעות אור וזוהר (ראה: א' שמידמן, "דוהרי דולקים" ו'דוהר העיניים': 'דהר' כלשון אור בפייטנות הקדומה', לשוננו, עה [תשעג], עמ' 37-54), ו'אישוני' אינו מהארמית אלא על-פי "אישון לִלְיָה וְאֶפְלָה" (משלי ז ט), ויש לנקד: "דְּהֶרְתֶּם בְּרִקְיעַ אֲשׁוֹנִי", ושיעור העניין: בראת את המלאכים המאירים ברקיע החשך. ויהי ערב ויהי בקר יום שני: בראשית א ח. | 9 הורית: לימדת. על ידי שלשה: על-ידי משה, אהרן ומרים, "שניתנה תורה על ידיהן" (דברים רבה, ז ח). נעימותיך: במקור: 'ניעמותיך', ותקנתי כהצעת זולאי. והוא לשון שיר. לפלשה: לגלות, לפרסם. | 10 הוד קומתם טפחים שלשה: יפי קומתם של ההדסים הוא שלושה טפחים; עי' תוספתא, סוכה ב ח: "שיעור הדס וערבה שלשה טפחים". | 11 ותערץ ותקדש: הלשון על-פי ישעיה ח יג: אֵת יִי צָבָאוֹת אֹתוֹ תִקְדְּשׁוּ... וְהָאֵל מְעַרְצֶכֶם". בשלשה: בישראל, המשולשים: כהנים, לויים וישראלים. כמקדישי שלשה: כמלאכים המקדישים שלש פעמים, שאומרים "קדוש, קדוש, קדוש" (ישעיה ג א). | 12 ובאור גן: גן עדן המאיר, ששם נגנו האור של ששת מי בראשית (עי' ויקרא רבה, יא ז, עמ' רלד-רלה). המחזרות האחרונה שבכל חטיבה

מספרית עוסקת באחד מהדברים שנבראו באותו יום, ומפני כן עניינה של המחרוזת הנוכחית הוא גן עדן, שהוא נברא ביום השלישי; עי' בראשית רבה, טו ג, עמ' 137. **אשר נטעת:** על-פי בראשית ב ח: "וַיֵּטַע יְיָ אֱלֹהִים גֶּן עֵדֶן מִקֶּדֶם". **קדושי:** הקב"ה. **ועד להכניס להאיר:** איני יודע פירושו. **גוי קדושי:** ישראל; על-שום שמות יט ו: "וְאַתֶּם תִּהְיוּ לִי מִמְלַכֶּת כְּהִנִּים וְגוֹי קְדוֹשׁ". **כיהי ערב ויהי בקר יום שלישי:** בראשית א יג (בשינוי קל: 'כיהי' במקום 'זיהי' שבפסוק, ואיני יודע טעם השינוי). | 13 **זהרת:** הזהרת, ציווית. **לניני ארבע:** לישראל, צאצאי ארבע אמהות. **זמון:** להזמין, להכין. **אגדות ארבע:** ארבעת המינים האגודים יחדיו. ראה ספרי: נהגו ישראל - סוכות, עמ' עב. **כמספר רובע:** כנגד ארבע מחנות ישראל; והלשון על-פי במדבר כג י: "וּמִסְפָּר אֶת רֶבַע יִשְׂרָאֵל". | 14 **זכר לגבעות ארבע:** ארבעת המינים הם כנגד האמהות, שנמשלו לגבעות (משנת ר' אליעזר, פרשה ה, עמ' 102). ועל דימוי האמהות לגבעות, ראה מכילתא דר' ישמעאל, פרשת בשלח, מסכתא דעמלק פרשה א, עמ' 179: "'על ראש הגבעה' (שמות יז ט) ... 'ראש' אלו מעשה אבות, 'הגבעה' אלו מעשה אמהות". **זקוק:** אולי לשון 'זיקה'. היינו, לארבעת המינים יש זיקה ושייכות 'לחיות ארבע', שהם כנגדם. **לחיות ארבע:** לארבע החיות הנושאות את הכסא; עי' יחזקאל א ה ואילך. **וכנפיהן ארבע:** על-פי יחזקאל שם פסוק ו: "וְאַרְבַּע כְּנָפִים לְאַחַת לָהֶם". | 15 **חסן כף תומר בארבע:** נתגדל ונתחזק הלולב (כף תומר), על-שם ויקרא כג מז: "פפת תְּמָרִים" מכל המינים, שהוא גבוה מכולם. ואולי גם כוונתו, שעל שמו נתכנו כל המינים: 'נטילת לולב' (משנת מגילה, ב ה). **חפוי בתוך אשלים קבע:** מוסתר בתוך ההדסים ('אשלים' הם אילנות, וכאן הכוונה להדסים), שהם נהגו להרבות בהדסים עד שריבויים הסתיר את מרבית אורכו של הלולב. ראה ספרי: מנהג עבות, פרק יט (בכתובים). **קומתו טפחים ארבע:** תוספתא, סוכה ב ח: "שיעור... לולב ארבעה [טפחים]". | 16 **חצבת:** בראת, יצרת. **חצבת מאורות ברביעי:** בראת את המאורות ביום הרביעי לבריאה; עי' בראשית א יד-יח. **חוסן ארבע תקופות לרבעי:** ארבעת המינים הם "כנגד ארבע תקופות שהעולם מתנהג בהן" (משנת ר' אליעזר, פרשה ה, עמ' 104). ו'חוסן' הוא לשון כוח, ובמשמע של: יסוד, סיבה. היינו, המאורות שנבראו ברביעי הם יסוד ארבע התקופות (הצעת משה שפרבר), ו'לרבעי' נוסף לצורך החרוז. **ויהי ערב ויהי בקר יום רביעי:** בראשית א יט.

והנה רשימת ההקבלות העולות מן הפיוט, שחלקן נאמרו ברמז דק (הספרה מציינת את הטור):

- (1) לולב אחד / אתרוג אחד = הקב"ה (1, 3), ישראל (2);
- (2) שתי ערבות = שתי כנפי השרפים (6), שני לוחות (6), שתי שפתיים (7), 'אמהות שְׁתֵּים' (7);
- (3) שלושה הדסים / גובהם שלושה טפחים = שלושה אבות (10), כהנים לויים וישראלים (11), הקדשה משולשת של המלאכים (11);
- (4) ארבעת המינים = ארבע אמהות (13, 14), ארבע מחנות ישראל (13), ארבע חיות הכסא (14), ארבע כנפי החיות (14), ארבעה טפחים הלולב (15).

במערכת הקבלות-דרשניות זו נאמרו כל ההקבלות הדרשניות שבקטע ה'ירושלמי' הנזכר, כולל ההקבלה: שתי ערבות = שני לוחות הברית, שלא מצאנוה בפיוט הקלירי ולא במקור

אחר! אינני יודע אם ניתן להסיק מכך על זיקה כלשהי בין קטע ה'ירושלמי' לפיוטו של ר' חדותא בירבי אברהם, אך חשוב לציין בהקשר זה את מוצאו המשותף של 'ספר ירושלמי' - **דרום איטליה**, הוא הוא מקומו של הפייטן ר' חדותא!²³

ה. מקורות ספרדיים מאוחרים

את המאמר אחתום בהבאת מעט מקורות מאוחרים מחכמי ספרד ובעיקר ממקובליה, שהזכירו - במפורש או ברמזיה - את הקבלת שלושת ההדסים לאבות, ואפשר שהדבר נתגלגל אליהם מתוך חיבורי האשכנזים²⁴:

[1] ר' יוסף הבא משושן הבירה (סוף המאה השלוש-עשרה): **"שלושה הדסים רומז לשלושה אבות, שהם אברהם, יצחק, יעקב. שתי ערבות, כנגד עשו וישמעאל. לולב, כנגד הקב"ה, שהוא למעלה מן הכל. ואתרוג הוא כנגד ישראל, אומה יחידה, שאנו נאים לפני בוראנו. זהו פשט אחד ממצוה זו"**²⁵.

[2] ר' דוד ב"ר יהודה החסיד, נכד הרמב"ן (נולד בין השנים ה'ל-ל, 1250-1270): **"פירוש, כ"ע של שלושה אבות, שהם נקראים 'עבים', על שם 'ענף עץ עבות וערבי נחל', בשביל שהם שלשה בדי הדס... לכן אנו עושים אלו שלשה בדי הדס בלולב, לרמוז לאלו שלשה אבות..."**²⁷.

[3] מקובל לא ידוע (סוף המאה השלוש-עשרה): **"בסוד אגודת הלולב... הלולב קו האמצעי יתחיל מן היסוד, ושלושה אבות הן ההדסים, ונצח והוד שני ערבות, והמלכות לאתרוג"**²⁸.

[4] ר' יוסף אנג'לט (תחילת המאה הארבע-עשרה): **"וענף עץ עבות, תלת, דאחידין לאבות, הם עבות, מעשה עבות, מעשה אבות יעשו בנים, להתעטר במדת החסד, כי כל המרחם על**

²³ על ההשערה המסתברת, שמוצאו של 'ספר ירושלמי' הוא דרום איטליה, ראה: ש' עמנואל, שבירי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשסז, עמ' 78; ולכן שר' חדותא פעל בדרום איטליה, ראה: ע' פליישר, 'חדותא בירבי אברהם - ראשון לפייטני איטליה?', ב (תשמא), עמ' ז-כט.

²⁴ המובאות דלהלן הן בסדר כרונולוגי עד כמה שניתן היה לדייק בכך.

²⁵ טעמי מצוות עשה לר' יוסף הבא משושן הבירה (נדפס בתוך: M. Meier, *A critical edition of the Sefer Ta'amey ha-mizwoth (Book of reasons of the commandments) attributed to Isaac ibn Farhi*, section I - positive commandments, Ph.D., Brandeis University (1974) מצוה נב, עמ' 215. לזמנו ומקומו של המחבר, ראה: א' אלטמן, 'לשאלת בעלותו של ספר טעמי המצוות המיוחס לר' יצחק בן פרחי, קרית ספר, מ (תשכה), עמ' 256-276.

²⁶ = כתר עליון, היא הספירה הראשונה.

²⁷ מראות הצובאות, מהדורת ד' מאט (בתוך: *The Book of Mirrors: Sefer Mar'ot ha-Zove'ot*), קליפורניה 1982, עמ' יז. לתולדות ר' דוד ב"ר יהודה החסיד, ראה: ג' שלום, מחקרי קבלה, מהדורת י' בן-שלמה וז' אידל, תל-אביב תשנח, עמ' 137 ואילך; ע' גולדרייך, ספר הגבול לר' דוד בן יהודה החסיד: דרכי עיבוד של טכסט זוהרי דור אחד אחרי הופעת הזוהר, ע"מ, תל-אביב תשל"ב, עמ' 1-4. את חיבורו 'מראות הצובאות' כתב בין השנים ה'ג-ס (1293-1300), ראה: שלום, מחקרי קבלה, עמ' 142, 152.

²⁸ ספר השם: המיוחס לר' משה די ליאון, מהדורת מ' אורון, לוס-אנג'לס תשע, עמ' 140.

הבריות מרחמין עליו מן השמים" ²⁹.

[5] חכם אנונימי מתלמידי הרא"ש (תחילת המאה הארבע-עשרה): "וההדסים הם ג', כנגד ג' האבות" ³⁰.

- 29 לבנת הספיר (על חומשים בראשית, ויקרא), כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27000 (מתכ"י: Add. 27292 (F6082), דף 148ב. קובץ הדרשות עתיד קובץ דרשות, כת"י לונדון, המוזיאון הבריטי (מתכ"י: Add. 27292 (F6082), דף 148ב. קובץ הדרשות עתיד לראות אור בקרוב עלידי פרופ' יעקב שמואל שפיגל, ותודתי נתונה לו על שמסר לעיוני את הדרשה לסוכות. חלק מהדרשות נשא התלמיד עוד בחיי הרא"ש רבו, ואת חלקן האחר אחר פטירתו (בשנת ה'פא, 1321). על הפרטים המעטים הידועים לנו על הדרשן, ראה לעת עתה: י"ש שפיגל, 'דרוש לפסח לתלמיד הרא"ש', מוריה, שנה עשרים ושבע, גליון יא-יב (שכג-שכד), ניסן תשסו, עמ' ג-ה; הנ"ל, 'הלכות פסח לתלמיד הרא"ש', מוריה, שנה שלושים ואחת, גליון ד-ו (שסד-שסו), ניסן תשעא, עמ' ג-ח.
- 30 השוואת שלושת ההדסים לאבות מופיעה, פעמיים, גם ב'תיקוני זוהר', ומדובר בחיבור שהיה מוכר בתחילה רק בספרד והוא השפיע רבות על מקובליה. וכן נאמר שם: "דתלת הדסים רמזין לתלת אבהן" (תיקוני זוהר, הקדמה, ירושלים תשמו, דף ב ע"ב); "והדס אית ליה תלת הדסין, לאשתכללא בתלת אבהן" (שם, תיקון כא, דף נו ע"ב).